Bijlage bij *Goed voor de geest: over geloof en psychologie*

Gebruikte literatuur & leestips

Meer lezen? Of benieuwd naar de bronnen en gebruikte wetenschappelijke literatuur? Hier vind je de belangrijkste referenties. Dit overzicht heeft dus niet de pretentie om volledig te zijn. Artikelen uit Psyche & Geloof zijn veelal te lezen of te downloaden via psychegeloof.com.

Voorwoord

De vijf mogelijke relaties zijn beschreven door Van Uden, M. H. F. (2008). Religie van remmend tot heilzaam. *Psychopraxis*, *10*, 239-243.
Gooijer en Verhagen (2024) komt tot minstens 7 relaties in hun bijdrage 'Zingeving en spiritualiteit in de anamnese' (p. 261-275) in het *Handboek Psychiatrie en religie: Levensbeschouwelijke diversiteit in de geestelijke gezondheidszorg* (onder redactie van P. Verhagen, H. van Megen en A. Braam; De Tijdstroom).

1.

Alma, H. (2020. *Het verlangen naar zin: de zoektocht naar resonantie in de wereld.* Ten Have.
Paloutzian, R. F., & Park, C. L. (Eds.). (2013). *Handbook of the psychology of religion and spirituality* (2nd ed.). The Guilford Press.
Wulff, D. M. (1991). *Psychology of religion: Classic and contemporary views.* John Wiley & Sons.

2.

De Lely, A.J. (2021). Natuurlijke integratie van geloof in de christelijke ggz: over rollen, richting en relatie. *Psyche & geloof 32(2),* 125-136.
Schaap-Jonker, H. (red.) (2020). *Handboek pastoraat bij psychische problemen.* Kokboekencentrum.

3.

Freud, S. (1910). *Eine Kindheitserinnerung des Leonardo da Vinci.* [Leonardo da Vinci and a memory of his childhood] Leipzig, Germany: Deuticke.
Freud, S. (1927). *Die Zukunft einer Illusion.* Internationaler Psychoanalytischer Verlag.

4.

Schaap-Jonker, H.(2022). How Clinical Psychology of Religion Can Support Mental Health: An Ecological–Existential View, Illustrated by the Case of Shame. *Religions, 13(11)*:1009. https://doi.org/10.3390/rel13111009.

5.

Het geciteerde liedje is van Brigitte Kaandorp (2009).

Kuipers- Van Ommen, R.C.M. et al. Hope Enhances Treatment Outcome of Intensive Trauma-focused Treatment for PTSD: A Study into the Interaction between Hope, Posttraumatic Growth, and PTSD symptoms. *Manuscript in preparation.*
Schaap-Jonker, H. (2019). *Herstel, hoop en compassie. Contouren van een hedendaagse klinische godsdienstpsychologie*. Amsterdam: Vrije Universiteit. Te raadplegen via www.hannekeschaap.nl.

6.

Park, C.L. (2021) Intrinsic and Extrinsic Religious Motivation: Retrospect and Prospect, *International Journal for the Psychology of Religion*, 31:3, 213-222, DOI: 10.1080/10508619.2021.1916241

7.

Schaap-Jonker, H. & Van den Brink, G. (2022). *Anders voelen, anders geloven: over autisme en geloofservaring*. KokBoekencentrum.
Schaap-Jonker, H. & Verhagen. P. (2024). Autisme. In: Verhagen, P., Van Megen, H. & Braam, A. (red.). *Handboek Psychiatrie en religie: Levensbeschouwelijke diversiteit in de geestelijke gezondheidszorg* (131-139). De Tijdstroom.
Tuffrey-Wijne, I., Curfs, L., Hollins, S., & Finlay, I. (2023). Euthanasia and physician-assisted suicide in people with intellectual disabilities and/or autism spectrum disorders: Investigation of 39 Dutch case reports (2012–2021). *BJPsych Open, 9*(3), E87.
Van den Berg, F. (2022). De betekenis van bovennatuurlijke verbeelding voor het (geloofs)leven van religieuze volwassenen met een autismespectrumstoornis. *Psyche & geloof 33(4)*, 221-234.

8.

Cohen A. B. (2021). You can learn a lot about religion from food. *Current opinion in psychology*, *40*, 1–5. https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2020.07.032
Eurelings-Bontekoe, E.H.M en Luyten, P. (2010). Influence of a Christian orthodox religious upbringing and present orthodoxy on DSM-IV cluster B personality disorders and structural borderline personality pathology. In In P.J. Verhagen, H.M. Van Praag, J.J. Lopez-Ibor, J. Cox en D. Moussaoui (Eds.), *Psychiatry and Religion: Beyond Boundaries* (pp 373-387). New York: Wiley Blackwell.
Kleiman, E. M., & Liu, R. T. (2014). Prospective prediction of suicide in a nationally representative sample: Religious service attendance as a protective factor. *The British Journal of Psychiatry*, 204(4), 262–266. https://doi.org/10.1192/bjp.bp.113.128900
Ormel, J., Raven, D., Van, O. F., Hartman, C. A., Reijneveld, S. A., Veenstra, R., … Oldehinkel, A. J. (2015). Mental health in Dutch adolescents: a TRAILS report on prevalence, severity, age of onset, continuity and co-morbidity of DSM disorders. Psychol Med, 45(2), 345–360. Zie ook Jaarbericht Trimbos 2019, problematisch alcoholgebruik onder jongeren.
Rasic, D., Robinson, J. A., Bolton, J., Bienvenu, O. J., & Sareen, J. (2011). Longitudinal relationships of religious worship attendance and spirituality with major depression, anxiety disorders, and suicidal ideation and attempts: findings from the Baltimore epidemiologic catchment area study. *Journal of psychiatric researc*h, 45(6), 848–854. https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2010.11.014

9

De Jong, E. (2011). Casuïstische bijdrage over het maken van onderscheid tussen religieuze en pathologische fenomenen in de psychiatrische praktijk. *Psyche en Geloof*, *22*(1), 32-38.
Noort, A. & Braam, A (2024). Religieuze wanen en religieuze hallucinaties bij ouderen met psychose. In: Verhagen, P., Van Megen, H. & Braam, A. (red.). *Handboek Psychiatrie en religie: Levensbeschouwelijke diversiteit in de geestelijke gezondheidszorg* (45-53). De Tijdstroom.
Ouwehand E.(2024). Religious Experiences in the Context of Bipolar Disorder: Serious Pathology and/or Genuine Spirituality? A Narrative Review against the Background of the Literature about Bipolar Disorder and Religion. *Religions* 15(3):274. https://doi.org/10.3390/rel15030274

10

Verhagen, P.J., Braam, A., Chafekar-Stynenbosch, Spijker, J. & De Graaf, R. (2012) Geloven gezond? Een controverse. In P.J. Verhagen & H.J.G.M. van Megen, *Handboek Psychiatrie, religie en spiritualiteit* (382-398). Deze publicatie heeft betrekking op Nemesis-2. Voor Nemesis-3 zijn deze relaties nog niet onderzocht.
Calvijn, J. *Institutie,* boek II, hst. II, 13-16.

12

Muthert, J. K. (2008). Een straffende god bij schizofrenie: een ongezond, gek verlangen? Reflectie van een geestelijke verzorger. In E. Maeckelberghe, & H. Westerink (Eds.), *Gekke verlangens: Opstellen in ethiek en godsdienstpsychologie voor Patrick Vandermeersch* (pp. 35 - 48). Uitgeverij Kok.
Pargament, K. I., Falb, M. D., Ano, G. G., & Wachholtz, A. B. (2013). The religious dimension of coping: Advances in theory, research, and practice. In R. F. Paloutzian & C. L. Park (Eds.), *Handbook of the psychology of religion and spirituality* (2nd ed., pp. 560–579). The Guilford Press.

13

Van Nieuw Amerongen-Meeuse, J.C., Schaap-Jonker, H, Westerbroek, G., Anbeek, C. & Braam, A.W. (2020). Conversations and Beyond, Religious/Spiritual Care Needs Among Clinical Mental Health Patients in the Netherlands. *Journal of Nervous and Mental Disease*, *208 (7),* 524-532.
Van Nieuw-Amerongen-Meeuse, Schaap-Jonker, H., Westerbroek, G. & Braam, A. (2022). 'Why does this happen to me?' Religious and spiritual struggles among psychiatric inpatients in The Netherlands: a narrative analysis. *Religions, 13(10),* 965; https://doi.org/10.3390/rel13100965
Van Nieuw Amerongen-Meeuse, J. C., Braam, A. W., Westerbroek, G., Ouwehand, E., Anbeek, C., & Schaap-Jonker, H. (2023). Varieties of Religious and Spiritual Struggles by Type of Mental Disorder: A Qualitative Approach. *Psychopathology*, 57 (1): 27–38. https://doi.org/10.1159/000531027

14

Schaap-Jonker, H. (2021). Godsrepresentaties en hechting: een psychologische verkenning van de relationele dynamiek in geloven. *Psyche en Geloof, 32 (1), 3* -18. Verdere referenties zijn te vinden in dit artikel.

15

Pargament, K. I. (2007). *Spiritually integrated psychotherapy: Understanding and addressing the sacred.* Guilford Press.
Rizzuto, A.M. (1979). *The birth of the living God.* Chicago: University of Chicago Press.
Schaap-Jonker, H. (2021). Godsrepresentaties en hechting: een psychologische verkenning van de relationele dynamiek in geloven. *Psyche en Geloof, 32 (1), 3* -18.
Schaap-Jonker, H. (2018). *God representations and mental health: measurement, multiplicity, and the meaning of religious culture.* Amsterdam: Vrije Universiteit. Te raadplegen via www.hannekeschaap.nl.

16.

Abramowitz, J.S. & Buchholz, J.L. (2020). Spirituality/ religion and obsessive-compulsive-related disorders. In: D.H. Rosmarin & H.G. Koenig (eds), *Handbook of Spirituality, Religion and Mental Health*, *second edition* (pp. 61-78). Academic Press.
Van Megen, H. & Van Dijk-du Mortier, H. (2024). Obsessieve-compulsieve stoornis. In: Verhagen, P., Van Megen, H. & Braam, A. (red.). *Handboek Psychiatrie en religie: Levensbeschouwelijke diversiteit in de geestelijke gezondheidszorg* (55-62). De Tijdstroom.
Visser, D. & Beldman, G. (2018). De behandeling van religieuze dwang. *GZ-psychologie*, 4, 24-29.

17.

Braam, A.W., Schaap-Jonker, H., Van der Horst, M.H, Steunenberg, B., Beekman, A.T.F., van Tilburg, W. & Deeg, D.J.H. (2014). Twelve-Year History of Late-Life Depression and Subsequent Feelings to God. *American Journal for Geriatric Psychiatry*, 22(11) :1272-1281.

Braam, A. W., & Koenig, H. G. (2019). Religion, spirituality and depression in prospective studies: A systematic review. *Journal of affective disorders*, *257*, 428–438. https://doi.org/10.1016/j.jad.2019.06.063

Braam, A. & Van Megen H. (2024). Depressie. In: Verhagen, P., Van Megen, H. & Braam, A. (red.). *Handboek Psychiatrie en religie: Levensbeschouwelijke diversiteit in de geestelijke gezondheidszorg* (33-42). De Tijdstroom.

Van den Brink, B., Jongkind, M., Rippe, R.C.A., van der Velde, N., Braam, A.W. & Schaap-Jonker, H. (2023). Dimensions of Religion Associated with Suicide Attempt and Ideation: A 15-Month Prospective Study in a Dutch Psychiatric Population. *Religions*, *14*, 442. https://doi.org/10.3390/rel14040442

Het dagboek 'Over het schrijven van een gedicht' is onderdeel van Koplands bundel *Al die mooie beloften* (1978).

18.

Unoka, Z., & Vizin, G. (2017). To see in a mirror dimly. The looking glass self is self-shaming in borderline personality disorder. *Psychiatry research*, *258*, 322–329. https://doi.org/10.1016/j.psychres.2017.08.055

Schaap-Jonker, H.(2022). How Clinical Psychology of Religion Can Support Mental Health: An Ecological–Existential View, Illustrated by the Case of Shame. *Religions, 13(11)*:1009. https://doi.org/10.3390/rel13111009.

19.

Het onderscheid tussen gebrokenheid, schuld en gebondenheid wordt nader uitgewerkt in het slothoofdstuk van *Handboek pastoraat bij psychische problemen*. Ik heb het niet zelf bedacht, maar ontleend aan Ruard Ganzevoort, die het onder meer beschrijft in *De rol van het bidden* en *Zorg voor het verhaal*.

Blaauw, E., Anthonio, G., Meer-Jansma, G.M. van der, & Bos, A. van den (2018). Visie op de mens, visie op verslaving: een meervoudige kijk op problematiek en herstel. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, *60*, 774-781.

Koopmans, F. (2023). Addiction and addiction treatment: Time for a normative view? *Psyche en Geloof, 34* (2), 85-91.

Scholte, W. (2024). Verslaving. In: Verhagen, P., Van Megen, H. & Braam, A. (red.). *Handboek Psychiatrie en religie: Levensbeschouwelijke diversiteit in de geestelijke gezondheidszorg* (121-130). De Tijdstroom.

Sliedrecht, W., Waart, R. de, Witkiewitz, K., & Roozen, H.G. (2019). Alcohol use disorder relapse factors: a systematic review. *Psychiatric Research*, *278*, 95-115. doi.org/10.1016/j.psychres.2019.05.038

20

Fairbairn, W. R. D. (1952). The repression and return of bad objects (with special references to the "war neuroses"). In: *Psychoanalytic studies of the personality* (pp.59–81). Routledge & Kegan Paul.

Ganzevoort, R.R. (2005). Als de grondslagen vernield zijn… Over trauma, religie en pastoraat. *Praktische Theologie* 32/3, 344-361.

Kosarkova, A., Malinakova, K., van Dijk, J. P., & Tavel, P. (2020). Childhood Trauma and Experience in Close Relationships Are Associated with the God Image: Does Religiosity Make a Difference?. *International journal of environmental research and public health*, *17*(23), 8841. https://doi.org/10.3390/ijerph17238841

21

Relevante verwijzingen zijn te vinden in Schaap-Jonker, H. (2014). Van Calvijn tot ons brein: neuropsychologie en religie. *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 68 (3), 211-226.

Zie verder ook Michiel van Elk (2017), *Extase: over de Godhelm en andere religieuze experimenten*. Boom. Verder lezen kan ook bij David Yaden & Andrew Newberg (2022), *The Varieties of Spiritual Experience: 21st Century Research and Perspectives*. Oxford University Press.
Het promotieonderzoek van Bart Haverkamp is hier te vinden.

22
Saroglou, V. (2010). Religiousness as a cultural adaptation of basic traits: A Five Factor Model perspective. *Personality and Social Psychology Review, 14,* 108-125.
Palmer, A. (2018). Echoes of acedia: introverts and perfectionists in the Church. *Holiness, 4 (1),* 95-124. Zie ook Palmer voor de verwijzing naar Leslie Francis.

23
Granqvist, P., & Kirkpatrick, L. A. (2004). Religious conversion and perceived childhood attachment: A meta-analysis. *International Journal for the Psychology of Religion, 14*(4), 223–250.
Granqvist, P. (2020). *Attachment in religion and spirituality: A wider view.* The Guilford Press.
Van Saane, J. (2010). *Religie is zo gek nog niet: een introductie in de godsdienstpsychologie*. Ten Have.

24
Enright, R. D. (2001). *Forgiveness is a choice: A step-by-step process for resolving anger and restoring hope*. American Psychological Association.
Huber, S., Allemand, M., & Huber, O. W. (2011). Forgiveness by God and Human Forgivingness: The Centrality of the Religiosity Makes the Difference. *Archive for the Psychology of Religion, 33(1),* 115–134. https://doi.org/10.1163/157361211X565737
Krause N. & Ellison C. G. (2003). Forgiveness by God, forgiveness of others, and psychological well-being in late life. *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol. 42, 77–93.
Worthington, E.L., & Sandage, S.J. (2016*). Forgiveness and spirituality in psychotherapy: a relational approach*. American Psychological Association.

25.
Neff, K. D. (2003). Self-Compassion: An Alternative Conceptualization of a Healthy Attitude Toward Oneself. *Self and Identity*, *2*(2), 85–101. https://doi.org/10.1080/15298860309032. Verschillende boeken van Kristin Neff zijn in het Nederlands vertaald.
Bodok-Mulderij, I., Schaap-Jonker, H., Klaassen-Dekker, A., Boselie, J. & Jacobs, N. (2023). The relation between religion/spirituality and mental health is mediated by self-compassion: Evidence from two longitudinal studies in the Dutch speaking general population. *Psychology of Religion and Spirituality*. Advance online publication. https://doi.org/10.1037/rel0000501
Wilhoit, J. C. (2019). Self-Compassion as a Christian Spiritual Practice. *Journal of Spiritual Formation and Soul Care, 12*(1), 71-88. https://doi.org/10.1177/1939790918795628

26
Rizzuto, A.M. (1979). *The birth of the living God.* Chicago: University of Chicago Press.

28
De begeleidingsmethodiek waarom het gaat is triple C: Cliënt, Coach en Competentie. Op internet en in diverse publicaties is hierover meer te vinden. Zie bijvoorbeeld Van Wouwe, H. & Van de Weerd, D. 2015). *Het gewone leven ervaren: Triple-C in theorie en praktijk.* ASVZ.
De hoop.org/kerken
Eleos.nl/kerkelijknetwerk

29

Moreira-Almeida, A., Sharma, A., Janse van Rensburg, B., Verhagen, P.J., & Cook, C.H. (2017). WPA Position Statement on Spirituality and Religion in Psychiatry. *Psyche & Geloof, 28(1*), 43-44.
Huisman, A.J. & Schaap-Jonker, H. (2021). God de kamer uitsturen, kan dat wel? Intervisie over (schematherapeutische) interventies op het godsbeeld. *Psyche & Geloof, 32 (1),* 49-54.
Aandacht voor existentieel herstel is geen pastoraat https://www.kicg.nl/wp-content/uploads/2020/04/Wat-heeft-het-allemaal-voor-zin-Eleoscript-2017.pdf

30

Bouwhuis-Van Keulen, A. J., Koelen, J., Eurelings-Bontekoe, L., Hoekstra-Oomen, C., & Glas, G. (2024). The evaluation of religious and spirituality-based therapy compared to standard treatment in mental health care: A multi-level meta-analysis of randomized controlled trials. *Psychotherapy research : journal of the Society for Psychotherapy Research*, *34*(3), 339–352. https://doi.org/10.1080/10503307.2023.2241626
Captari, L. E., Hook, J. N., Hoyt, W., Davis, D. E., McElroy-Heltzel, S. E., & Worthington, E. L. (2018). Integrating clients' religion and spirituality within psychotherapy: A comprehensive meta-analysis. *Journal of Clinical Psychology*, *74*(11), 1938–1951. https://doi.org/10.1002/jclp.22681
Captari, L. E., Sandage, S. J., & Vandiver, R. A. (2022). Spiritually integrated psychotherapies in real-world clinical practice: Synthesizing the literature to identify best practices and future research directions. *Psychotherapy (Chicago, Ill.)*, *59*(3), 307–320. https://doi.org/10.1037/pst0000407
Van Nieuw Amerongen-Meeuse, J. C., Schaap-Jonker, H., Westerbroek, G., Anbeek, C., & Braam, A. W. (2020). Conversations and Beyond: Religious/Spiritual Care Needs Among Clinical Mental Health Patients in the Netherlands. *The Journal of nervous and mental disease*, *208*(7), 524–532. https://doi.org/10.1097/NMD.0000000000001150

Nawoord

Winnicott, D.W. (1986). *Home is where we start from: essays by a psychoanalyst.* Ed. By Winnicott, C., Shepherd, R. & Davis, M. Norton & Company.
Schaap-Jonker, H. (2008). *Before the face of God: an interdisciplinary study of the meaning of the sermon and the hearer's God image, personality and affective state.* Zürich: LIT Verlag.
Bonhoeffer, D. (2019). *Aanzetten voor een ethiek*. KokBoekencentrum.
Ik kwam weer bij Bonhoeffer terecht door het lezen van E. van t Slot (2019), *Zondig dapper: Bonhoeffer over christelijk handelen*. KokBoekencentrum.